

УДК 343.14:351.745.7:343.974

Погорецький Микола Анатолійович –
начальник Управління Служби безпеки Укра-
їни, доктор юридичних наук, професор, За-
служений діяч науки і техніки України

Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності для порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми

У статті розкриваються проблемні питання використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності для порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми.

Ключові слова: торгівля людьми, матеріали оперативно-розшукової діяльності, організована злочинність, порушення провадження у кримінальній справі.

Торгівля людьми як у світі, так і в Україні є поширеним злочином, об'єктом якого виступають суспільні відносини, які забезпечують особисту волю людини. Потерпілими від цього злочину є переважно молоді жінки, дівчата та діти. У багатьох випадках цей злочин має транснаціональний характер і вчиняється міжнародними злочинними угрупованнями. Тому розкриття та розслідування таких злочинів можливе лише із застосуванням комплексу кримінально-процесуальних та оперативно-розшукових заходів.

Зважаючи на суспільну небезпеку торгівлі людьми, міжнародна спільнота приділяє багато уваги боротьбі з цими злочинами. Заборона торгівлі людьми передбачена, зокрема, в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини (1948 р.) [1], Конвенція про заборону торгівлі людьми та експлуатації проституції третіми особами (1949 р.) [2], Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.) [3], Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівлі й інститутів та звичаїв, подібних до рабства (1956 р.) [4], Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дівчатами, і покарання за неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) [5] та ін. Відповідно до цих міжнародно-правових актів та у зв'язку з не-

обхідністю посилення боротьби з торгівлею людьми в Україні Кабінет Міністрів України своїми постановами затвердив “Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми” від 25 вересня 1999 р. № 1768 [6] та “Комплексну програму протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки” від 5 червня 2002 р. № 766 [7]. Вимоги щодо посилення боротьби із цим явищем містяться в Указі Президента України від 18 січня 2001 р. № 20 “Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку” [8] та ін. Відповідно до Закону України від 12 січня 2006 р. № 3316-IV в новій редакції було прийнято ст. 149 Кримінального кодексу України “Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини” [9].

Реалізація в Україні комплексу організаційно-правових заходів щодо боротьби з торгівлею людьми призвела до зниження цього виду злочинів за останні п’ять років. Разом із тим, виходячи з результатів аналізу статистичних даних, практики виявлення, розслідування та судового розгляду кримінальних справ про торгівлю людьми, боротьба з цим суспільно небезпечним явищем є недостатньо ефективною. На це вказують також і результати опитування 62 % оперативних працівників і 54 % слідчих. Основними причинами цьому є: неналежне документування оперативно-розшуковими підрозділами торгівлі людьми; неналежне оформлення матеріалів оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) в ході оперативно-розшукового документування цього виду злочинів, що ускладнює, або унеможливує їх використання як приводів і підстав для порушення провадження у кримінальній справі; неналежна взаємодія оперативно-розшукових підрозділів і слідчих при реалізації матеріалів ОРД на стадії порушення кримінальної справи; неналежне використання можливостей ОРД при перевірці заяв і повідомлень про торгівлю людьми; неналежне правове регулювання використання матеріалів ОРД у справах про торгівлю людьми; неналежна оцінка слідчими матеріалів ОРД щодо зазначеного виду злочинів тощо.

Окремі питання, пов’язані з торгівлею людьми, досліджували В. І. Борисов, Т. І. Возна, В. О. Іваненко, В. А. Козак, Г. Л. Кохан, К. Б. Левченко, В. М. Підгородинський, Н. В. Плахотнюк, В. В. Пясковський, Д. Б. Санакоєв, О. В. Святун, Є. Д. Скулиш, Г. К. Смирнов, О. І. Харабєрюш, М. П. Шруб, С. С. Яценко та ін. Питання порушення провадження у кримінальній справі, в тому числі й за матеріалами ОРД, були предметом дослідження у працях В. С. Зеленецького, О. Л. Журби, О. Р. Михайленка, Л. М. Лобойка, Д. П. Письменного, С. М. Стахівського, М. Є. Шумили та ін.

Проте, незважаючи на високу соціальну небезпеку злочинів, пов’язаних з торгівлею людьми, а також на те, що матеріали ОРД використовуються у 85 % кримінальних справ про злочини цього виду, проблемні пи-

тання використання матеріалів ОРД для порушення провадження у кримінальних справах про торгівлю людьми є, на наш погляд, недостатньо висвітленими у вітчизняній кримінально-процесуальній науці, що є метою цієї статті.

Стадія порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми являє собою складний процес, який передбачає з урахуванням двох форм людської діяльності (зовнішньої – практичної та внутрішньої – розумової) діяльність уповноважених суб'єктів відповідно до чинного процесуального законодавства щодо прийняття та формулювання рішення, як прояву власного волевиявлення, про початок провадження слідчих та інших, передбачених законом дій, з розслідування обставин виявленого злочину, пов'язаного з торгівлею людьми, та оформленого в форму процесуального документу – постанови про порушення провадження у кримінальній справі.

Специфіка механізму вчинення торгівлі людьми, підвищена латентність цього виду злочину обумовлює особливості одержання первинної інформації при виявленні його ознак. Тому переважна більшість злочинів цього виду виявляється безпосередньо органом дізнання, що підтверджується 85 % вивчених ними кримінальних справ цієї категорії та 90,8 % опитаних оперативних працівників і 83,3 % слідчих). Діяльність щодо виявлення ознак торгівлі людьми характеризується єдністю двох сторін: матеріальною – предметно-перетворюючою та інтелектуальною – оціночно-правовою.

Виявлення ознак торгівлі людьми слід визначити як діяльність уповноважених на те органів, що передує порушенню провадження у кримінальній справі, спрямовану на встановлення можливих фактів торгівлі людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи.

Діяльність щодо виявлення ознак торгівлі людьми вирізняється прийомом свого здійснення, тобто найбільш раціональною та ефективною сукупністю заснованих на законі дій, спрямованих на виявлення (розпізнавання) фактів торгівлі людьми. Однак, не всі прийоми виявлення дозволяють отримати повні відомості про ознаки цього злочину, що й обумовлює необхідність проведення оперативної розробки відповідної групи торговців людьми за допомогою оперативного спостереження та особистого розшуку злочинців. Оперативна розробка являє собою комплекс оперативно-розшукових заходів і прийомів, об'єднаних єдиною метою – не лише виявити ознаки злочину, але й встановити в усіх деталях механізм його вчинення, учасників злочинної групи як в Україні, так і за її межами, з'я-

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

сувати організаторів, характер стосунків, розподіл винагороди за продаж потерпілого (або потерпілих), шлях легалізації її прибутків тощо.

Це підтверджує, що виявлення і розкриття не лише вже вчинених злочинів, а й тих, що готуються, неможливе без здійснення ОРД (90,8 % опитаних оперативних працівників і 83,3 % слідчих вважають, що в розслідуванні торгівлі людьми оперативні дані займають провідне місце).

Успішне розслідування і запобігання торгівлі людьми значною мірою залежить від постійного вдосконалення професійної майстерності працівників оперативних підрозділів, від оволодіння ними науковими методами виявлення та розкриття злочинів. Зростання організованої злочинності в сфері торгівлі людьми вимагає приведення законодавства до відповідності з тими суспільними змінами, які відбулися за останні роки. Адже торгівлі людьми використовують науково-технічні досягнення, нові методи й способи вчинення злочинів, тому їх виявлення і розкриття вимагає застосування адекватних заходів. З цього приводу актуальним стає питання про необхідність більш ефективного використання у боротьбі з торгівлею людьми разом з гласними, офіційними методами прихованих оперативно-розшукових заходів. У такій ситуації особливо важливого значення набуває ОРД, яка у значній мірі має сприяти виявленню і доказуванню такого складного групового і ретельно замаскованого злочину як торгівля людьми

При виявленні та розкритті злочинів у сфері торгівлі людьми, уповноважені на це органи здійснюють діяльність щодо визначення та вирішення питання про наявність чи відсутність у наданих матеріалах ОРД приводів і підстав для порушення провадження у кримінальній справі, тобто дії суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, засновані на нормах кримінально-процесуального законодавства, відомчих нормативно-правових актів, є початком певного процесу, що складається з наступних етапів:

- прийняття, реєстрації та перевірки заяви або повідомлення про торгівлю людьми (отримання та перевірка інформації про торгівлю людьми);
- винесення за матеріалом дослідчої перевірки рішення;
- оскарження та перевірки законності й обґрунтованості процесуального рішення.

Діяльність із перевірки заяв і повідомлень про торгівлю людьми реалізується засобами процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів, регламентованих Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність (далі Закон про ОРД) та відповідними відомчими нормативно-правовими актами. Вони поділяються на гласні та негласні й направлені на встановлення таких обставин:

- чи є заява або повідомлення про злочин, що готується або вже вчинений, приводом для порушення провадження у кримінальній справі;
- чи містять факти, про які одержана інформація, ознаки злочину;
- чи є в діях, про які повідомлено, який-небудь конкретний склад злочину;
- за якою статтею КК України може бути кваліфіковано злочин;
- чи немає підстав для відмови в порушенні провадження у кримінальній справі;
- якими фактичними даними підтверджуються названі обставини;
- чи є необхідність у проведенні додаткових перевірочних дій, спрямованих на з'ясування тих чи інших обставин;
- чи не підлягає передачі заява або повідомлення за підслідністю в інший орган;
- під чиєю юрисдикцією розгляд по суті заяви або повідомлення про злочин;
- чи дотримані права заявника та інших зацікавлених осіб і які додаткові заходи потрібно вжити для їх захисту;
- чи є сукупність відомостей достатньою для прийняття рішення, передбаченого законом.

При виявленні та припиненні злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, стадія порушення провадження у кримінальній справі передбачає не лише винесення постанови про порушення провадження у кримінальній справі чи відмову в цьому. Закон вимагає від слідчого, прокурора, органу дізнання або судді здійснити систему процесуальних дій, для того, щоб прийняти відповідне рішення. Це пов'язано з витребуванням процесуальним шляхом відповідних документів, матеріалів, прийняттям усних заяв, явок з повинною, одержанням пояснень, письмових повідомлень тощо. Оцінка отриманих доказів і даних про їх джерела на цій стадії процесу здійснюється за загальними правилами, передбаченими кримінально-процесуальним законом. Особливістю є те, що цим правом наділені лише посадові особи, визначені КПК, які виконують функцію розгляду заяв і повідомлень про злочини.

Оскільки серед способів перевірки заяв і повідомлень про торгівлю людьми перевага надається оперативно-розшуковим заходам, що підтверджує пізнавальний характер цієї діяльності, то передумови для прийняття рішення про порушення провадження у кримінальній справі можуть здійснюватися не лише шляхом проведення процесуальних дій у відповідній процесуальній формі, а й в ході ОРД.

Порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми за матеріалами ОРД становить деяку складність, оскільки слідчому доводиться оцінювати достатність даних для порушення провадження у кримінальній справі, не маючи повних даних про достовір-

ність їх джерел. Рішення про порушення провадження у таких справах слідчим повинно виноситися після встановлення ознак злочину. При цьому доцільно мати дані про реальний механізм торгівлі людьми у кожному конкретному випадку, фактичну участь у злочинних діях всіх причетних до злочину осіб, у тому числі й службовців державних органів, установ, організацій, за допомогою яких здійснювалася така торгівля (оформлення закордонних паспортів; допомога під час перетину державного кордону України тощо), а також місця та часу вчинення злочинів тощо.

При ознайомленні з матеріалами ОРД, наданими слідчому, необхідно звернути увагу на документи, які можна було б використати як привід до порушення провадження у кримінальній справі (це зазвичай буває в тому випадку, коли в матеріалах відсутня з яких-небудь причин заява потерпілої особи), а також законні підстави для початку розслідування, визначити, як повно в них зафіксовано окремі епізоди торгівлі людьми і прийняті рішення про те, де, коли і як можуть бути зібрані достовірні докази у справі.

З цією ж метою до порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми слідчому доцільно ознайомитися з матеріалами ОРД, у результаті чого він може краще уявити картину злочину, глибше з'ясувати його механізм, точніше визначити роль кожного співучасника. Слідчий може дати вказівки оперативним працівникам щодо обставин, які потрібно встановити оперативним шляхом, висловити свої міркування з готовності представлених матеріалів до реалізації шляхом порушення провадження кримінальної справи, спланувати найбільш правильні й раціональні шляхи розслідування тощо.

Виходячи з наявної оперативно-розшукової інформації в матеріалах ОРД, слідчий може точніше, ніж оперативні працівники, визначити перспективи розслідування, вирішити питання щодо повноти або недостатності зібраних матеріалів, обґрунтувати версію про винність певних осіб тощо.

Від того, наскільки правильно і своєчасно порушено провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми, залежить успіх її подальшого розслідування та розкриття. Поспішне порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми на підставі неперевіраних матеріалів, без своєчасного вилучення всіх належних документів тощо може призвести до втрати доказової бази, зволікання, уникнення особами, причетними до торгівлі людьми, відповідальності за вчинені ними діяння.

Провадження кримінальної справи про торгівлю людьми може бути порушено, якщо в матеріалах ОРД: є достатні дані, що вказують на ознаки цього злочину; коли ці дані є перевіреними та отримані з декількох незалежних джерел; коли матеріали ОРД мають дані про майбутні джерела дока-

зів; якщо оперативно-розшукові підрозділи забезпечили збереження до порушення провадження майбутні джерела доказів; коли у наданих матеріалах будуть міститися дані про джерела інформації, що вказують на ознаки торгівлі людьми в діях окремих осіб.

Матеріали ОРД не повинні містити дані, які не піддаються перевірці процесуальними способами, оскільки в подальшому вони не можуть використовуватися в доказуванні.

Порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми не має бути самоціллю діяльності органів досудового слідства. Однак, їх наполеглива та ініціативна робота за всіма отриманими фактами, відомостями, передусім за матеріалами ОРД, має надзвичайно важливе значення, бо є втіленням активної позиції правоохоронної системи в напрямку попередження злочинів про торгівлю людьми.

Результативність роботи з виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, притягнення до відповідальності причетних до неї осіб залежить, насамперед, від умілої організації і тактики провадження процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів.

У більшості випадків саме на стадії порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми, для якої характерна невелика кількість інформації, її уривчастість, неповнота, зібрати та закріпити необхідну інформацію щодо способу вчинення і приховання слідів злочинної діяльності, виявити причетних до нього осіб вдається лише в ході здійснення відповідних оперативно-розшукових заходів, що відіграє вирішальну роль при порушенні провадження у кримінальній справі та при подальшому її розслідуванні. Тому для своєчасного порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми слідчий повинен мати можливість належного отримання та використання матеріалів ОРД.

Отримання матеріалів ОРД для прийняття відповідних процесуальних рішень є важливим актом не лише для слідчих, а й для оперативних підрозділів. В результаті цього акту слідчим вирішуються правові та організаційно-тактичні завдання, які дозволяють використати матеріали ОРД для порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми, а також для прийняття інших процесуальних рішень у такій справі.

При провадженні у кримінальній справі про торгівлю людьми норми чинного КПК України передбачають отримання слідчим матеріалів ОРД двома шляхами:

- а) ініціативним направленням слідчому матеріалів ОРД підрозділами, які здійснюють ОРД;
- б) витребуванням матеріалів ОРД слідчим у підрозділів, які здійснюють ОРД (ч. 3 ст. 66, ч. 5 ст. 97, ч. 4 ст. 104 КПК України).

Порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми за матеріалами ОРД є однією із форм реалізації матеріалів ОРД, тобто проявом ініціативного надання оперативним підрозділом матеріалів слідчому.

На практиці реалізація матеріалів ОРД для порушення провадження у кримінальній справі, у тому числі й про торгівлю людьми, здійснюється через такий привід як безпосереднє виявлення ознак злочину (п. 5 ч. 1 ст. 94 КПК України). Безпосереднє виявлення ознак злочину як привід, через який реалізуються й матеріали ОРД для порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми, відрізняється від інших приводів тим, що первинні дані про ознаки злочину про торгівлю людьми, стають відомими особам, уповноваженим на порушення провадження у кримінальній справі в ході здійснення ними своїх службових повноважень, а не зі сторонніх джерел.

Для слідчого безпосереднє виявлення ознак злочину про торгівлю людьми у матеріалах ОРД матеріалізується в конкретному процесуальному документі – постанові про порушення провадження у кримінальній справі або про відмову в його порушенні. Для оперативного працівника безпосереднє виявлення ознак злочину про торгівлю людьми матеріалізується як у матеріалах ОРД, так і в постанові про порушення провадження у кримінальній справі, або про відмову в його порушенні, якщо він виконував кримінально-процесуальні функції як орган дізнання.

Безпосереднє виявлення ознак злочину в матеріалах ОРД як факція, породжує відповідні кримінально-процесуальні правовідносини, оскільки відповідно до ст. 4 КПК України уповноважена особа у межах своєї компетенції зобов'язана порушити провадження кримінальної справи, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, й до їх покарання. Такі правовідносини виникають як між уповноваженою особою та державою в особі її відповідних органів, що здійснюють контроль і нагляд за процесуальною діяльністю органів дізнання та слідства, між цією особою та тими особами, щодо яких порушено провадження у кримінальній справі, так і в разі відмови у порушенні провадження у кримінальній справі.

Приводи до порушення провадження у кримінальній справі як юридичні факти породжують кримінально-процесуальні правовідносини лише в сукупності з підставами до порушення провадження у кримінальній справі (достатніми даними, що вказують на ознаки злочину), при відсутності таких підстав, тобто достатніх даних про ознаки торгівлі людьми, слідчий не може порушувати провадження кримінальної справи, що свідчить про те, що правовідносини не виникають.

Безпосереднє виявлення в матеріалах ОРД даних про ознаки злочину як приводу для порушення провадження у кримінальній справі

про торгівлю людьми неодмінно припускає наявність у цих матеріалах і достатніх підстав для порушення провадження у кримінальній справі. Такими підставами відповідно до ч. 2 ст. 94 КПК України є достатні дані, що вказують на ознаки злочину. В матеріалах ОРД дані про ознаки злочину можуть мати й імовірних характер, оскільки кримінально-процесуальний закон не встановлює вимог, щоб такі дані були вірогідними.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми за матеріалами ОРД може бути порушене лише в тому випадку, коли є для цього відповідний привід (ч.1 ст. 94 КПК України) і коли в таких матеріалах містяться достатні дані (ч. 2 ст. 94 КПК України), які вказують на ознаки злочину, передбаченого ст. 149 КК України.

Список використаних джерел

1. Загальна декларація прав людини : ООН ; Декларація, Міжнародний документ від 10 груд. 1948 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.
2. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами : Конвенція, Протокол, Міжнародний договір, Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний документ 2 груд. 1949 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.4485.0>.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 4 листоп. 1950 р. зі змінами, внесеними Протоколом № 11 : ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17 лип. 1997 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.
4. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства : ООН ; Конвенція, Міжнародний документ від 7 верес. 1956 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_160.
5. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : прийнятий Резолюцією № 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листоп. 2000 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_791.
6. Про Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 верес. 1999 р. № 1768 / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1768-99-%EF>.
7. Про затвердження Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 черв. 2002 р. № 766 (із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ України № 1402 від 4 верес. 2003 р. і № 1757 25 груд. 2004 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=766-2002-%EF>.

8. Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку : Указ Президента України від 18 січ. 2001 р. № 20/2001 / [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=20%2F2001>.

9. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією : Закон України від 12 січ. 2006 р. № 3316-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2006. — № 17. — Ст. 147.

В статье раскрываются проблемные вопросы использования материалов оперативно-розыскной деятельности для начала производства по уголовному делу о торговле людьми.

The article deals with the problems of the use of the materials of the operative-investigative activity in the criminal proceeding about the trafficking of people.

Стаття надійшла до редакції журналу 8 лютого 2011 року.